

הדרי התבואה בעולם העברי

סרן עמוס

מדיני (הנהגות שלישיות) וצבאי טהור, אלא במידה ומצאו ביטוי פומבי.

נראה כי סכימטית אפשר להבחין בשלב זה בשלוש אסכולות שונות ביחס לסיבות הכישלון הערבי: אסכולת ה"תירוץ" האסכולה של המעטת גודל הכישלון והאסכולה החברתית-מדעית.

אסכולת ה"תירוץ"

זוהי גישה הרואה כיום ברחוב הערבי, ומוצאת ביטוי בדבר רי מנהיגים ערביים: היא תולה את קולר-הכישלון בשורה ארוכה של תירוץ שטחיים, חלקם פרי הדמיון הערבי הפורה, בלא לרדת לשורשם של הכישלון והתבוסה. בין הנימוקים והתירוץ, מדיניים כצבאיים, יש לצייץ¹:

- חוסר קיומה של מפקדה ערבית מאוחדת בעלת כושר אופרטיבי.
- שבוש מערכי ה"מכ"מ המצרי, ושימוש באמצעים טכניים אחרים להשמדת חיל-האוויר המצרי.
- יתרון ההפתעה הישראלי שהושג בדרך בוגדנית.
- חולשת המודיעין הערבי, ולעומתה עליונות המודיעין הישראלי.

1. מבוסס על ידיעות, מאמרים וביקורות בעיתונות ובשידורים הערביים וכן על דברי מנהיגים ערביים. בשל מספרם הרב מצאנו לנכון שלא לתת להם סימוכין.

ב"תקופת-הזהר" המצרית, שנמשכה מליל 22 במאי — עם סגירת מצרי-טיראן — ונסתיימה ביום 5 ביוני 1967 — בפרוץ הקרבות — הרקיעו ציפיות הערבים שחקים. תקופת-הלחימה שבאה לאחריה עטתה "ערפל-קרב", כשנמוג הערפל נתגלתה אמת-התבוסה. עוד טרם הקיץ העולם הערבי מהשפעתו המהממת של הניצחון הישראלי החלו להופיע בעיתונות הערבית הרהורים בדבר גורמי-המפלה, תוצאותיה ולק-חיה. היה זה הגל הראשון של "ביקורת עצמית", שלקחו בו חלק מנהיגים, אינטלקטואלים ועיתונאים ערביים. בדבריהם נתנו ביטוי פומבי ואינסטינקטיבי להגיג-לבס.

במאמר זה ננסה לסכם את ההדים הראשונים שעוררה המל-חמה, בעיקר, כפי שבוטאו בעיתונות הערבית. נתרכז סביב שתי שאלות:

- מהן הסיבות והגורמים לכישלון, כפי שהעולם הערבי רואה אותם, ומהי מידת נכונותו לביקורת עצמית ולהפקת-לקחים.
- האם דירבנה מלחמת ששת-הימים את הרחוב הערבי לחשבון-נפש נוקב לקראת יתר ריאליזם ביחס לקונפליקט הישראלי-ערבי.

אין המאמר עוסק במהלכים הערביים המדיניים לאחר התבוסה, וכן אינו דן בהפקת לקחים ערביים בדרג

הידיים ידי דיין והקול קול ג'ונסון (אל-ג' מהוריה, 14.9.67, מצרים)

מוסגר יאמר, כי רוב הקצינים המצריים שבביישראל ציינו כסיבה עיקרית לכישלון את הבסת כוחות-האוויר המצריים וכתוצאה ישירה מכך את השליטה האווירית המוחלטת של ישראל. מעניין, כי הקצינים שנשבו בעמדותיהם טרענים, כי הנזק החומרי הממשי של פעילות חיל-האוויר היה מוגבל למדי, אולם ההשפעה הפסיכולוגית המורלית היתה עצומה. במיוחד כשלא נתלוותה פעילות מקבילה מצד כוחות-האוויר המצריים. לעומתם, מציינים קצינים שנתפסו בעת הנסיגה את היעילות הרבה של פעילות חיל-האוויר הישראלי בהשגדת כלירכב ורכב משוריין (בתנועה). משיגה אחר, המועלה על-ידי אסכולת „התירוצים“, הוא זה של המודיעין הכללי, אשר במקום לעסוק באיסוף אינפורמציה על ישראל עסק במשימות פנימיות אחרות.

מאמרו של הייכל משתלב בקו-ההסברה המצרי הנוכחי התולה את הקולר בצוואר הקצונה הבכירה ה„פיאודלית“, כאשר כ„שעירים לעזאזל“ משמשים בעיקר מפקד חיל-האוויר ועוז-ריו וראש המודיעין הכללי (בהקשר זה משעשע הסיפור על נשף-ההוללות שערכו קציני חיל-האוויר המצרי בליל 4 ביוני). הלך אחריו מפקדים חסידי אסכולה זו (וכפי שנראה להלן, משותף הוא כמעט לכל האסכולות) הוא פשוט: העם הערבי ידע בהיסטוריה המפוארת שלו מפלות וניצחונות. אין המפלה שבאה עליו עתה צריכה לזעזעו יתר על המידה. „הפסדנו אָמנם את המערכה אך לא את המלחמה“ — זהו המוטו העיקרי אשר אף מצא את הביטוי הלשוני במלה הערבית „נִכְסָה“ (מלה זו, שבמשמעותה דומה למלה האנגלית Setback, הופיעה לראשונה בהודעתו של נאצר ב-9 ביוני. מאז נקלט מונח זה כמונח המקובל על הכל לציון המפלה הנוכחית). כלומר, התבוסה היא ארעית ויש להמשיך במאבק „החל ממחר“. אה, כדברי הייכל: „מה שקרה לא היה כולו עניין של יכולת שכן חלק גדול ממנו היה תאונת-גורל. מה שנגרם עקב חוסר-יכולת אין לתקנו במהרה בעוד שאת אשר נגרם עקב

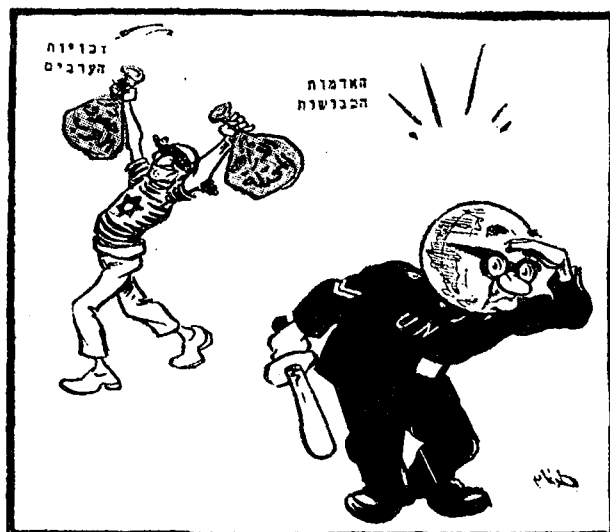
● חוסר תמיכה מספקת מצד ברית-המועצות ומדינות הגוש המזרחי. תירוץ זה הושמע במיוחד במצרים, בימים הראשונים שלאחר המלחמה. ב-16 ביוני, למשל, כתב „אל-מצור“ המצרי: „אנו מעריכים את הסיוע הצבאי, הכלכלי והמדיני שהגש לנו בעבר על-ידי ידידינו, אולם אנו משוכנעים, כי היה ויש באפשרותם של ידידינו במחנה הסוציאליסטי לעשות יותר ממה שעשו ובמהירות גדולה יותר“.² סוג זה של ביקורת ותירוצים במצרים הופסק על-פי רמז מגבוה, וכיום כמעט ואינו נשמע.

● מזימה אימפריאליסטית-ציונית בקנה-מידה עולמי, שהתבטאה בין השאר בהשתתפות מטוסים אמריקאיים ובריטיים במערכה, בשיגור מתנדבים אמריקאים, במתן מודיעין מערבי, בתכנון המבצעים הצבאיים של ישראל על-ידי נאט"ו וכיו"ב. ● עולם ערבי מסוכסך ומפולג, שהזניח את טיפוח-כוחו. כדברי רדיו עמאן: „במשך עשרים

השנה האחרונות בנה האויב ויצר בהתמדה, בעוד הערבים חיו באוירה של אלתורים, מכאן שהמערכה היתה בין הסדר לאנדרלמוסיה“.

במסגרת אסכולה זו מעניין במיוחד מאמרו של חסנין הייכל, „מבט לעבר הצד הצבאי של המפלה“, ב„אל-אחרם“ מ-6 באוקטובר. במאמר זה מונה הייכל שורה של מישגים שגרמו למפלה. לדבריו נעשו מישגים חמורים לפני 14 במאי, והי עיקרי שבהם הוא חוסר הרוטציה בפקוד הצבאי שגרם לנחשלות ולפיגור בידע וברמה המקצועית. כן נעשו מישגים בין 14 במאי ועד בוקר 5 ביוני, בעיקר באי-שינויו של המערך הצבאי. כלומר, הפקדת העומק וריכוז הכוח העיקרי בקדמת-סיני. אולם, אליבא דהייכל, על אף כל המישגים הללו, לא היתה כל הצדקה לתבוסה הצבאית. המישגה הקריטי, לדברי הייכל, היה חוסר-הכישרון למנוע את המהלומה האווירית, שקבעה את תוצאות-המלחמה כבר בשעתה הראשונה (במאמר

ישראל גוזלת את אדמות הערבים ואיפה האו"ם? (אל-ג' מהוריה, 15.10.67, מצרים)

2. בעניין זה — ראה גם מאמרו של אלי-תאבא ב„אח-באר“, מצרים, 12.6; ומאמרו של מוחמד עודה ב„אל-ג' מהוריה“ מצרים, 22.6.67.

תאונת-גורל ניתן לתקן, ולא באמצעים ניתוחיים³. יש, אפוא, לאחד את העולם הערבי, ואין עתה „שום סיסמה ערבית העולה בחשיבותה על סיסמת-האחדות, שכן סיסמה זו הפכה בעיני-האזרח לשאלה הוזהה עם הבעיה: „להיות או לחדול“⁴; להקים פיקוד משותף, לחזק את המודיעין, לצאת למלחמה מחודשת וכיו"ב. רצוי להבהיר כאן בקצרה את הגישות שעמדו במוקד הוויכוח הבין-ערבי המדיני לאחר המלחמה: מצד אחד עמדה הגישה הקיצונית של טוריה ואנגליה, המטיפות למאבק פעיל כדי „לחסל את עקבות התוקפנות הישראלית“. לעומתן התייצבו מרבית מדינות-ערב אשר, מתוך הכרה שאין ביכולתן לפי שעה לפתור את הבעיה בכוח, גורסות מאבק מדיני-דיפלומטי. אולם, ראוי להדגיש, כי לאימוץ הדרך של פיתרון מדיני לא היתה בעיני-הערבים משמעות של ויתור על לוחמה בפועל, אלא שלילת הלוחמה כדרך בלעדית, עדיפה ועיקרית להשגת מטרותיהם. ולא בכדי הוכרז בוועידת-הפיסגה בחרטום על ניצול כל האמצעים — כלכליים, פוליטיים וצבאיים — כדי להתגבר על תוצאות-התוקפנות. דהיינו, לדעת אסכולה זו, שקנתה לה אחיזה בהיותה כנראה מכוננת על-ידי התעמולה הערבית הרשמית, לא חל שום שינוי מהותי ושוויוני ביחסי ישראל-ערב בעקבות מלחמת ששת-הימים. נהפוך הוא, דווקא התבוסה חייבת לחזק את הערבים בתפיסתם, כי „יתכן והם ישלימו ויתפייסו אולי עם השטן, אולם לא יתפייסו וישלימו בשום פנים ואופן עם ישראל, לא היום, לא מחר ולא בשום זמן אחר“⁵.

האסכולה של המעטת גודל הכשולן

בתקופה האחרונה הולכת וקונה לה מהלכים הנטיה להפחית מהישגיו של הניצחון הישראלי ולהסיק, כי בסופו של דבר, לא הפסידו הערבים את המערכה; אדרבא, המצב הולך ומשתפר וסופו שיפעל לטובת הערבים. גישה זו מתבססת על ההנחות הבאות:

- למרות ניצחונה הצבאי לא עלה בידי ישראל להזניח את העמדה הערבית, ולו כמלוא-הנימה, לקראת השלמה עם קיום ישראל. כך שהניצחון, למעשה, אינו אלא דריכה במקום.
- בעובדה ש„התוקפנות הישראלית“ לא הצליחה לחסל את המשטרים המתקדמים יש משום „ניצחון ערבי“ (אף שופרות-התעמולה הסובייטיים מרבים להדגיש נקודה זו).
- יש מקום להניח, כי גישה זו מבטאת בעיקר את הסברתם של חוגים הקשורים במשטר המצרי⁶. הסיסמה, כי המזימה הצינרית-אמפריאליסטית להפיל את המשטרים המתקדמים נכשלה, הפכה כבר בשלב מוקדם למשפט-מפתח בתעמולה של קהיר. קו זה פוטר, לפי שעה, את הדוגלים בו, מהצורך להפיק לקחים פומביים מהמערכה האחרונה.

האסכולה החברתית-מדעית

בצדן של שתי אסכולות אלו הולכת ומתגבשת בקרב חוג מצומצם של אינטלקטואלים ערביים (בולטים בהם הפרופסור רים קונסטנטין זוריק, ג'אל אל-עטם וסליל חוראני מהאוניברסיטה האמריקאית בבירות, אחמד בהא א-דין עורך „אל-מצור“ המצרי, גסאן כנאפני, עיתונאי ביירותי ידוע וכן מספר משכילים מכווית) אסכולה הנוטה לראות את גורמי-החולשה הערביים בתחומים חברתיים-מדעיים, ולנתח את המאבק ה-

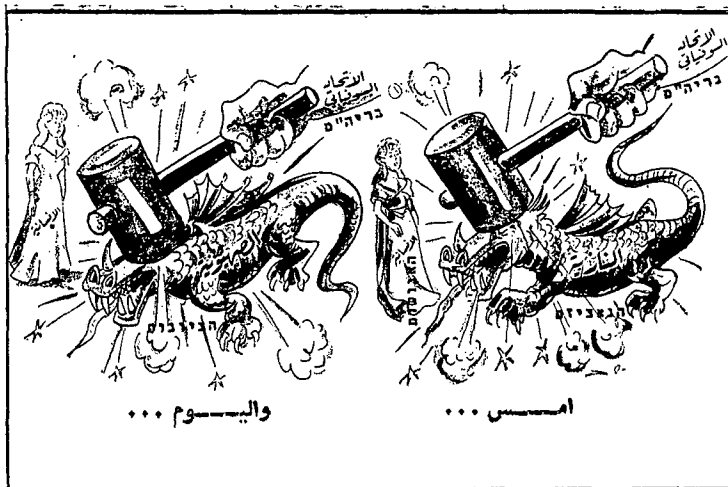
ישראל-ערבי כמאבק בין שתי תרבויות שונות. ניתן לסכם את השקפותיה של אסכולה זו בנקודות הבאות⁷:

- על הערבים להבין שניצחון ישראל הוא, בעיקרו, תוצאה של רמתה המדעית, התעשייתית והטכנולוגית הגבוהה, לעומת רמתם הנמוכה של הערבים בתחומים אלה. רמה מדעית מוגהת לא רק על-ידי ציוד ומכשירים משוכללים אלא על-ידי הכנה נפשית ואינטלקטואלית, הכשרת אופי, תרבות ותגובות גופניות, שהמהפכה התעשייתית שתלה באדם המודרני, העולם הערבי מנהל מירוץ עם המערב בכל הקשור לגילויים החיצוניים של הציביליזציה, אולם אין הוא מתחרה בו באשר לתוכן הציביליזציה — דהיינו, מדע וטכנולוגיה.

- החברה הערבית חסרת-ליכוד: היא נעדרת יכולת הקרבה ושיתוף-פעולה. התודעה החברתית בעולם הערבי חלשה וכמעט שלא קיימת תחושת אחריות ציבורית. האומה הערבית עברה, אמנם, ממצב של חברה חקלאית קופאת על שמריה למצב של חברה מתפתחת ודינמית; אולם, היא נטלה עמה במעבר זה רבות ממגרעות העבר: אינדיבידואליזם, שלילה כוללת (נגאטיביזם), רגישות אישית ודאגה למילוי-החובה למראית-עין ולא למעשה ובשלמות.

- הצבאות הערביים יצאו לקרב על-פי הוראות ולא מתוך דחף ספונטני הנובע ממצפונם של הלוחם ואמונתו בצדקת בעייתו. אכן, האישיות הערבית מליאת פגמים ומגרעות, כגון התמכרות לאבלות ולקינה על העבר, אמון עיוור בדברי-מנהיגים, רגשנות יתר ומעבר חד מקיצוניות לקיצוניות, הגורמים לכך שהיא מוצאת עצמה חסרת-אונים בבוא יום-המבחן. ראוי בנקודה זו להביא במלואם את הדברים שפורסמו במאמר-מערכת מצונזר בעיתון הכווית „אל-ראי אל-עאם“ 27.9.67: „הנשק הערבי והטקטיקה הצבאית הערבית — אם היה בנמצא אחד משניהם — לא הם שהובסו מאז 5 ביוני. הובס האדם הערבי בן-דורנו, על המנטליות הנחותה שלו וצרות-אופקיו. זהו אדם שאך הגיע לשלטון וכבר גזר מוות על עצמו, על עמו, על ההיסטוריה שלו, על האינטרסים של עם זה. אדם זה עדיין סבור שמשוררי-העולם הגדולים ביותר הם אל-פיר-דוסי וג'ריר, ושלמוד שירי-גנאי עדיף מלימוד הפיסיקה. אדם שקרן זה דורש להתנזר מיין בעוד ריח היין נודף מפיו. זהו אדם הרודף אותך בשם החופש, אוסר אותך בשם החופש והורג אותך בשם החופש. אדם רמאי זה מדבר אלף פעמים על המולדת, אולם מסרב למות למען מולדת זו אפילו פעם אחת. אדם זה הביא לעולם גזנים חדשים שלא נודעו במישור ההפכפכנות והולכת האדם שולל. אדם זה אינו לומד באוני-

3. חסנין הייכל, „המבט לעבר הצבא של המפלה“, „אל-אהרם“, מצרים, 6.10.67.
4. גסאן כנאפני, „מציאות חדשה בעקבות המפלה הערבית“, „אל-אנואר“, לבנון, 30.3.67.
5. סעיד פריורה, „אל-אנואר“, לבנון, 8.8.67.
6. ראה בנידון מאמרו המקיף של אבראהים עזת, „אבדה תקוות ישראל לכפות שלום על הערבים“, „ריו-אליסוף“, מצרים, 11.9.67.
7. ראה בעיקר „אר-רסאלה“, כווית, 3.9.67; „אל-ראי אל-עאם“, כווית, 27.9.67; אל-צ'אה, לבנון, 24.8.67; „ד'ר גילגל אל-עטם“, סיבות המפלה הערבית וכיצד לרפאן, „אל-אחד", לבנון, 23.30.7.67; אחמד בהא אל-דין, „ומה הלאה — לאחר המפלה הצבאית?“, „אל-מצור“, מצרים, 23.6.67; „ד'ר סליל חוראני ב„אל-בהאר“, לבנון, 13.8.67; „ד'ר חכמת אבו זיד, „גורמי-המפלה נעוצים בתכונות של האישיות הערבית“, „אל-ג'ומהוריה“, מצרים, 1.8.67; עבד אל-כרים אבו א-ג'נאצד ב„אל-זהאר“ (מוסף שבועי), לבנון, 27.8.67.

אתחול זהיום (אל-ציאד, לבנון)

ברסיטה אלא ספרות, תחוקה ותיאולוגיה, כאילו היה גורלנו קשור עתה במספר עורכי-דין, סופרים ואימאמים של מסגדים.

● מערכת-ההסברה הערבית יצרה דימוי מעוות ומסולף של היריב הישראלי ועל כן זילזלה בכוחו. היא התבצרה במערכת-שקרים, עצמה עיניה בפני העובדות הממשיות ויצרה דימוי ערבי עצמי, יהיר ומתנשא. אף כי היה ברור שהקריאה להשמדת ישראל אינה ניתנת לביצוע, המשיך העולם הערבי לנפנף בה, כאילו היא תוגשם מיידית. "מדיניות המושתתת על שקר עצמי והונאת האחרים סופה כישלון, משום שעובדות-החיים חזקות ממאוויי השלטון"⁸. הגדיל אותו מאמר-מערכת מכווית לקבוע, כי כל עוד תמשיך התעמולה הערבית להלעיט את העולם הערבי בכזבים ובבדיות, יש להאזין לשידורי "קול-ישראל" ול- האמין בהם!

אם כי אסכולה זו גילתה נכונות לביקורת עצמית שורשית ולניתוח מציאותי של חולשותיה הבסיסיות של החברה הערבית, אין היא מגיעה לכדי קריאה לגישה חדשה ביחס לקונ- פליקט הישראלי-ערבי. אגבם היא יוצאת חוצץ נגד הסיסמה להשמדת ישראל, אולם לא משום שהדבר נוגד צוים מוס- ריים ועקרונות בין-לאומיים, או מאחר שאבדה אמונתם במימושה של סיסמה זו, אלא כצעד טקטי המכוון בשלב הנר- כחי להציג בפני העולם דיוקן ערבי חיובי ומתון. וכדברי בהא אדידין: "סיסמה זו איננה עתה נקודת-המוצא הנכונה שיש להציג בפני ידידים, אויבים ונייטראליסטים בעולם. וסיסמה זו, כפי שאמרתי, איננה ניתנת לביצוע בשלב זה"⁹. אולם מי יודע, יתכן ובעצם ויתור זמני זה על הסיסמה להש- מדת ישראל טמון זרע של פיתרון? יתרה מזו, אגבם אסכולה זו רואה את העובדות נכונה והוכנה להדחות בגילוי-לב בגודל התבוסה המוחצת (לדוגמה, משכיל כוויתי, אשר שימש בעבר כמנהל משרד-הפנים הכוויתי, אומר: "אני מתנגד בתוקף להעניק למאורע שהתרחש תואר המקל על הלב ולקרוא לו משבר, "נקסה". המאורע שהתרחש הוא תבוסה על כל ממדיה. צר לי שהממשלות הערביות עדיין מושפעות מהמנטליות אשר מלפני התבוסה, כאילו כלום לא קרה"¹⁰). אך היא אינה מוכנה להשלים עם קיום מדינת-ישראל הנוגדת, לדעתה, בעצם מהותה את עקרונות החופש והשלום. כל שאנשי אסכור לה זו מטיפים לו הוא להתגבר על החולשות הטכניות-חבר- תיות, כדי להקשיר את החברה הערבית לקראת ההתמודדות הבאה עם ישראל. כך, למשל, מציע הפרופסור אל-עט'ם להקים מכון ערבי למחקר אסטרטגי ולמדעי האלקטרוניקה, הטבע וכו', כדי להיכנס במהירות האפשרית למאה ה-20 ולבנות את החברה הערבית בהתאם למנטליות הטכנולוגית של הזמן החדש. ואילו גסאן כנפאני מצדו קורא לבדיקה מחודשת של מכשירי-המידע ולחיזוק התקשורת בין ההנהגות השליטות והמון-העם.

מאלפת ביותר העובדה, שבעוד אסכולה זו קובלת על חולשת

הפרט הערבי, הרי דמות הלוחם הישראלי, שמצייר לעצמו כל אחד מאנשיה, הוא של "רובוט מדעי", נטול-ערכים ויוזמה אישית, המצטיין אך ורק בידע טכני¹¹.

דמות יוצאת דופן ובודדת במחנה זה הוא ססיל חוראני מהאר- ג'ברסיטה האמריקאית בביירות, אשר שימש בין השאר כיועצו המדיני של הנשיא בורגיבה בשנת 1965. במאמר, שפורסם ב- "אל-נהאר" הלבנוני ב-13 באוגוסט, לא הסתפק חוראני בניתוח חולשותיה הבסיסיות של החברה הערבית, לפי הקיום שצויינו, אלא ערך חשבון-נפש נוקב עם עצם הלך-המחשבה הערבי כלפי ישראל. מסקנתו היא, שעל הערבים לאמץ לעצמם גישה ריאליסטית כלפי מדינת-ישראל. כל עוד אין העולם הערבי יכול להדביק את מירוץ-הקדמה, לא נותר לו אלא להשלים עם המצב שנכפה עליו בשל הכוח העדיף של יש- ראל, להסכים לקיום ישראל ולצודד בדורקים עמה לתמיד. באותו עיתון, במוסף השבועי מ-27 באוגוסט, פורסם מאמר, פרי-עטו של עבד אל-כרים אבו אנ-נאצר, המנסה לעמוד על עתיד הנאצריזם לאחר מלחמת ששת-הימים. גם אם אינו נוגע במישורין באספקט הישראלי-ערבי של תוצאות התבוסה, ראוי להתעכב עליו קמעה. לדעת המחבר התבוסה, "תנועת- הנאצריזם" על שני מקורות-כוח עיקריים: האחד, הבסיס של "הנאצריזם", כלומר, מצרים. השני, אישיותו של נאצר והרעיונות שהטיפ להם. הכותב מרחיב בנקודה זו את היריעה ומדגיש שהנאצריסטים אינם נוהרים אחר נאצר האדמיניסטר- רטור ואיש-המדינה אלא נוהרים אחרי נאצר המהפכן. התבוסה זיעזה שני יסודות אלה ופגעה באישיות הנאצריזם:

8. ד"ר ססיל חוראני, "אל-נהאר", לבנון, 13.8.67.

9. אחמד בהא אדידין, "ומה הלאה — לאחר המפלה הצבאית", "אל-מצור", מצרים, 23.6.67.

10. "אר-רסאלה", כווית, 3.9.67.

11. למשל, מאמריהם של אל-עט'ם ובהא אדידין.

* ישראל כבשה חלק ממזרים — ערשו של הנאצריזם ובסיסו.

* נפגמה דמותו של נאצר כמהפכן, משום שלאחר מלחמת ששת-הימים הוא החל לתכנן ולחשוב כאיש-מדינה ואדמיניסטרטור (בשל הנסיבות הפנימיות והחיצוניות הקשות ש-
מזרים בתונה בהן עתה) ולא כמהפכן.
לכן מעלה אבו-א-נאצר בסיכום פקפוקים רציניים לגבי עתיד-התנועה.

סיכום

מלחמת ששת-הימים לא הצליחה לזעזע את המחשבה הערבית בכל הנוגע לקונ-פליקט הישראלי-ערבי. כוחה של המפלה לא הספיק כדי לפרוץ ולהבקיע את חומת האיבה הערבית לישראל, ולהביא לבחינה מחודשת של גישות אכסיומטיות הקשורות ביחס הערבי כלפי ישראל. עדיין אין העולם הערבי מסוגל לערוך חשבון-נפש נוקב וכן. כתחליף לכך באה הטלת האשמות אינסטינקטיבית על גורמים חיצוניים, השתעשעות בתקוות לטווח ארוך והתרפקות דמיונית על עוצמה וכוח פוטנציאליים הגלומים בעולם הערבי. אולם חשוב להצביע דווקא על קולו הבודד של פרופ' ססיל חוראני כתופעה חריגה, שלא היה דומה לה במזרח הערבי שמלפני המלחמה. יתכן כי כאן נזרע זרע של התפכחות וחידוש מחשבתו, אשר באורח טבעי יוכל להניב פירותיו רק בתהליך ארוך וממושך.

בינתיים נראה, כי העולם הערבי הרשמי והשולט אינו מוכן לאפשר לעיתונאים ולאינטלקטואלים יותר מאשר מתן ביטוי ללקחים הנוגעים לסיבות-הכישלון ולמסקנות ביחס לגורמי-החולשה בלחימה הערבית בישראל. סוג זה של ביקורת הוא שלילי ביסודו ובולם תהליך של התפכחות; הוא עשוי להחזיר בקרב הערבים את ההרגשה, כי ניתן להתכונן לקראת התמודדות נוספת, על-ידי מאמץ המכוון להתגבר על הליקויים. מכל מקום, אין ביקורת זו מובילה לשינוי בקו-המחשבה הערבי הבסיסי הגורס, כי הקונפליקט הישראלי-ערבי אינו יכול להיפתר אלא בדרך ההתמודדות הטוטאלית.

עם זאת, השאירה המלחמה רושם עז על המשכילים הערביים. תבוסה נוספת זו, המשלימה רצף של מפלות צבאיות ערביות, המחיישה לעולם הערבי את חולשתה היסודית של החברה הערבית ותרבותה לעומת החברה המערבית. בעצם מתן ביטוי פומבי מידי לעובדה זו, טמונים לקח רב והתפכחות. השאלה היא: באיזו מידה מסוגלים הערבים להוציא לקח זה מתחום ההלכה לתחום המעשה. גם אם התשובה חיובית, אין ספק שהמדובר כאן בתהליך שאין לראות התגש-מותו בטווח הנראה לעין.

בי-23 בנובמבר 1967 נשא גמאל עבד-אל-נאצר נאום לאומה המצרית. מעבר לדברים הקונקרטיים הקיצוניים שנאמרו בנאום, חזר והטעים בצורה חותכת וכוללת, כי בעולם הערבי כולו — הנחגות שליטות, אינטלקטואלים ואנשי הרחוב הערבי כאחד — לא חלה כל התפכחות, ולו מינימלית, לגבי הקונפליקט הערבי-ישראלי; אדרבא, נראה, כי האיבה והשנאה לישראל, חוסר-הנכונות להכיר בקיומה והרצון להשמירה, עוד התחזקו וגברו.